

О уметничкој делатности светога Саве у књижевном делу Доментијана

РАДОМИР НИКОЛИЋ

Занос и дубока вера Доментијана пресудни су у његовом настојању да обједини и обухвати све битне и садржајне податке из живота свога учитеља светога Саве, а посебно из његове духовне стваралачке послености. Тај изузетно учен монах српског средњовековља својом неубичајеном светлошћу духа и изненађујућом речитошћу завршио је 1254, на припремљеном пергаменту, савршену литерарну визију — повест о своме учитељу, творцу независности српске цркве, првом српском архиепископу, државнику, писцу и свестраном уметнику. Обузет честим размишљањима о битним философским порукама православља, он је своје дело „Живот и подвизи преподобног оца нашега и богоносног наставника све српске и поморске земље, архиепископа Саве” обогатио раскошним преплетом религиозних и етичких беседа, и многих мисли из Старог и Новог завета.

Писати у то доба по одвећ скупом пергаменту, и то још књиге, могао је само онај који је одавно посведочио да је необично обдарен. Има ли се уз то на уму да о животу једног светитеља и угледног члана владарске породице Немањића није могао да пише било ко, у друштву које се већ много раније истицало развијеним хијерархијским системом, то је довољно да се сагледају не само Доментијанове литерарне способности него и само његово порекло. Он је највероватније потицао из највиших аристократских феудалних кругова тадашње средњовековне Србије. Имао је част и срећу да буде ученик светога Саве и да буде изабран за члана пратње првог српског архиепископа у његовој државноцрквеној мисији по „Светом Истоку”. Та чињеница да је учествовао у оваквом иза сланству Краљевине Србије довољно уверљиво указује на Доментијаново порекло и образовање.¹

Ниједан од наших средњовековних писаца није смогао толико уметничке снаге да свестрано и језгровито осветли духовни живот личности о којој пише као што је то учинио Доментијан за светога Саву. Све што се зна о зачетнику српске културе казано је у његовом спису, чије књижевне вредности спадају у сам врх светске књижевности XIII века.

О лику светога Саве у Доментијановом делу постоје многе студије.² Али како у њима нису посебно и шире разматрани они подаци који могу послужити као прилози разматрању уметничке делатности творца српске цркве, то је неопходно указати и на њих. Доментијаново приповедање о стваралачкој послености његовог учитеља и васпитача веома је систематично,

прегледно и логично. Од дана када се свети Сава замонашио у манастиру Ватопеду на Светој Гори (1194) па све до његове смрти у Трнову (12. јануара 1236), Доментијан ће кроз своје описе разних историјских догађаја смишљено

¹ Уп. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 152—153, који на основу тога што Доментијан „није био у врховима црквене хијерархије” извлачи закључак „да није потицао из породице знатнијих племића”. Међутим, тешко је веровати да би у средњем веку, у друштву са изразито наглашеним хијерархијским обележјима, у једној државној црквеној делегацији, с поглаваром цркве на челу, могао бити неко неугледног рода. О томе се чак и данас води рачуна. (Високу делегацију једне земље сачињавају угледне личности, не по својим изузетним духовним способностима, већ по функцији у власти.)

² С. Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935; *Светосавски зборник*, књ. 1, *расправе*, посебно издање СКА, књ. СХIV, Београд 1936; М. Кашанин, *нав. дело*, 152—177. Његова исцрпна студија о Доментијану истовремено је и досад непревазиђена анализа духовних особености светога Саве. *Свети Сава — споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1176*, изд. Светог архијерејског Синода Српске православне цркве, Београд 1977 (заслужују особиту пажњу радови: С. Мандић, *Најстарији портрети светога Саве*, 17—24; Б. Гардашевић, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219*, 33—77; В. Мошин, *Повеља светога Саве у манастиру св. Николе у Врањини*, 79—116; А. Јевтић, *Из богословља светога Саве*, 117—180; Е. М. Чарнић, *Стваралачка аскеза светога Саве*, 207—212; Д. Калезић, *Свети Сава као књижевник*, 255—287; М. Ђоровић-Љубинковић, *Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века*, 289—299), *Сава Немањић — Свети Сава, историја и предање*, Међународни научни скуп, изд. САНУ, Београд 1979 (у даљем тексту: *Споменица светога Саве САНУ*). Ту се у погледу питања која овај рад разматра по свом значају изузетно издвајају радови: С. Ђирковић, *Проблеми биографије светога Саве*, 7—13; М. Живковић, *Ктиторска делатност светога Саве*, 15—25; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 27—53; А. Е. Тахиаос, *Улога светога Саве у оквиру словенске књижевне делатности*, 85—89; В. Мошин, *Правни списи светога Саве*, 101—128; П. Ивић, *О језику у списима светога Саве*, 165—175; С. Радојчић, *Лик светога Саве у Доментијановом животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве*, 215—221; В. Ђурић *Лик светога Саве у књижевности*, 223—230; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 231—243; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 245—261. Овде треба посебно указати и на незаобилазност радова, многих историчара, историчара књижевности, и историчара уметности, као и од других културних посленика, које су прегледно саопштили С. Станојевић и Р. Перовић у *Нацрту библиографије о светом Сави* (Братство 27 (1934) 3—31) забележивши све радове до 1934. год.

и посебно бираним речима, достојним само првог српског архиепископа, саопштавати и драгоцене појединости о стваралаштву свога духовног светилника. Из садржине ових досад неуочених или неразматраних података проиходи и неколико питања од изузетног значаја за разрешавање уметничког подвижништва светога Саве:

I Шта је свети Сава као млади монах „работао“ цео дан?

II Који су то особни (нарочити) људи који једу купљени хлеб и са којима свети Сава да нима проводи у „работама и светим молитвама“?

III Зашто са свих страна Свете Горе долазе монаси код светога Саве за савет „било да ко зида, прави чамац или било какво дело да почне“?

IV Да ли цар Асен II у Трнову даје злато св. Сави за израду светих потреба?

V Да ли је свети Сава сачинио кандило које је послао на дар римском папи Хонорију III?

VI Да ли је Жича као архиепископија украшена фрескама првог српског архиепископа?

VII Шта значи: „И отуда оде у средину града ка светоме апостолу Андреји. И ту остаде радећи свете потребе са царским мајсторима“?

VIII Од каквог је значаја порука светога Саве: „да не оставимо ближњима да се брину за нас, да ако ко уздође ка књигама да буде сладак сољу нашег језика“?

I. ШТА ЈЕ СВЕТИ САВА КАО МЛАДИ МОНАХ „РАБОТАО“ ЦЕО ДАН?

„И бысть съ братиѣми единыъ отъ нихъ, прѣспѣваніе въ вѣсѣхъ службахъ, работаніе съ великыиъ смѣреніемъ днь и ношть не ослабѣне, въ днь въ работахъ съ братиѣми, а въ ношти въ молитвахъ светыхъ. . .“³

Доментијан започиње опис стваралачког уметничког пута светога Саве његовим боравком у Ватопеду: „И постаде са братијом као један од њих, веома напредујући у свим службама, работајући са великим смирењем дан и ноћ не малаксавајући; дању у работама са братијом, а ноћу у светим молитвама. . .“⁴

У овом првом опису рада и стварања младог монаха и кнеза Саве одмах се уочавају изрази: 1. „напредујући у свим службама“; 2. „работајући с великим смирењем“; 3. „дању у работама са братијом“; и 4. „ноћу у светим молитвама“.

Доментијан очигледно намерно иде овим редом. Његов учитељ напредује као млади калуђер у свим службама. Писац јасно ставља на знање да у манастиру постоје многоврсне службе, у којима његов „кир Сава монах“⁵ ради и дела с великим „смеренијем“. Да би коначно сликовито описао сву ту савесну делатност у дубокој вери и заносу и указао на њену суштин

ну, он ће најзад рећи „дању у работама са братијом, а ноћу у светим молитвама“.

Глагол „работати“ у старословенском језику има разноврсна значења. У *Речнику Руске академије* из 1822. стоји да овај глагол значи: робовати; служити; трудити се око нечега; занимати се каквим делом; знати, умети делати неки занат итд.⁶ У Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских* из 1864. забележена су за исти глагол следећа значења на латинском: *servire; operam servam praestare; operam servam munitionis praestare; colere; operibus pingere*, с појединачним примерима из старосрпских извора.⁷ Од посебног је значаја последње значење које се односи на уметнички — *сликарски рад*, с примерима: „ . . . и работанѣми съ висеромѣ; партѣ (поруби на хаљинама - Р. Н.) едне работанѣ златомѣ и свиломѣ“

. Ови примери с придевом од глагола „работати“ најуверљивије би посведочили да овај глагол може бити везан и за уметничку делатност, као и то да се и активни глаголски прилог „работавши“ такође може односити и на сликарско стваралаштво (*operibus pingere*).⁸

Реч „работа“ у поменутом речнику Руске академије има такође више значења, углавном она која се односе на именице из којих исходи и глагол „работати“: невоља, ропство, употребљени труд на израду каквог дела, какве ствари; рад везан за мајсторство, уметничку израду итд.⁹

Израз „работаніе съ великыиъ смѣреніемъ“ као

да управо саопштава израду неких дела. Ова именица „смереније“, а још чешће њен придев, налази се покаткад у ауторским записима. Сам свети Сава у Хиландарском типичу за себе као аутора вели:

„грѣшныиъ и смѣреныиъ мнѣомъ Савою“.¹⁰

³ Ђ. Даничић, *Доментијан, Живот Светога Симеона и Светога Саве*, Београд 1865, 128.

⁴ Вид. Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, Београд 1938, 36.

⁶ *Словарь академии россій*, часть V, отъ П до С, Санктпетербургъ 1822, 774 (V даљем *Речник РА* из 122).

⁷ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. III, Београд 1864, 1—3.

⁸ *Словарь академии россій*, часть V, отъ П ауторском натпису светога Саве у Богородичиној цркви у Студеници, који ће ускоро бити публикован. Уп. Ђ. Трифуновић, *Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године*, Зограф В (Београд 1967) 7. Поменути аутор сматра да „глагол работати у нашим средњовековним записима није синоним за радити (радити нешто), већ робовати или служити (некоме или нечему)“. Међутим, горе поменути речници и примери сведоче супротно.

⁹ *Речник РА* из 1822, 774.

¹⁰ Ђ. Трифуновић, Т. Јовановић, Љ. Јухас, *Азбучни показатељ речи у списима светога Саве*, Београд

Кад говори о младим монашким данима свог учитеља на Светој Гори, Доментијан увек има на уму 31. главу Хиландарског типика који је свети Сава написао 1199. године.¹¹ То је она глава која најубедљивије сведочи о темељној и поузданој одредници за уметничко стваралаштво у једном манастиру. Она почиње с изричитим налогом игуману:

„Такожде да съблюдають игоумень на пѣтънахъ въ цркви въ хождениахъ на трапезоу. Да съблюдають братию такожде и на всѣкомъ мѣстѣ. еда сѣдеще въсправды и празднословьствоюще и праздноуютъ. то братьски поучаване и исправлене. Повиноу-вшымъ же се симъ походити въ келие съ молитвою и роуководѣланіе творити“.¹²

Мисао о свакодневном неопходном рукоделанију међу изабраним монасима била је одавно позната. Њу је свети Сава узео из Типика манастира Богородице Евергетиде у Цариграду, из XI века.¹³ Он је цео овај типик превео и саобразио потребама свога манастира, најпре за Хиландар, а доцније за Студеницу, кад је као архимандрит боравио у њој од 1207. до 1217/18. године. Древна латинска пословица „Operibus hominum id est manibus“ проистекла је из вековног људског искуства. Сва дела човечанства створена су људским рукама. Зато је и творац српске цркве и њене духовне културе и посветио посебну пажњу „рукоделанију“.

Именица „дѣланиѣ — деланіе“ (ἔργασια) значи израђивати, производити дела; работа.¹⁴ У Речнику Руске академије „руководѣліѣ“ се тумачи

овако: 1. умење, искуство у ручној изради извесних малих дела; 2. сама ствар — дело — рукама израђена(но).¹⁵ Треба истаћи да је још апостол Павле у својим посланицама Солуњанима често наглашавао да су он и његови ученици упорно радили разноврсне послове и тиме себи зарађивали храну и остале потребе: „Нити забадава хлѣб једосмо у кога, него у труду и послу, дан и ноћ радећи, да не будемо на досаду никоме од вас“.¹⁶ Свети Сава налаже монасима да слушају свога игумана, да не седе беспослени, да не проводе часове у празнословљу, празном разговору, већ да работају и делају. Они су дужни да се покоравију игуману и да „с молитвом одлазе у своје ћелије да чине рукоделаније“. Зато је и сасвим разумљиво што ће Доментијан као истакнути стваралац поредити свога учитеља с апостолом Павлом.¹⁷ По њему се и један и други старају да своје ученике васпитавају у непрестаном стваралачком раду, у дубокој вери у свога Христа Спаситеља. Доментијан смишљено пореди светог Саву са појединим светитељима. Са апостолом Павлом пореди га тек онда када се као први српски архиепископ на повратку с првог пута по „Светом Истоку“ вратио у своју земљу, боравећи у манастиру Жичи. Одредница у Хиландарском и Студеничком типиком о свакодневном рукоделанију монаха била је од далекосежног значаја

за рашку културу и уметност. Стваралачка аскеза светог Саве потиче из учења и дела светих апостола и првих великих хришћанских светитеља. Из поменуте далекосежне поруке апостола Павла проистиче и заветни савет Василија Великог: „Молитву испуњавамо док радимо. Благодаримо оном који нам даје моћ руку да радимо и мудри ум да стечемо потребно знање, и оном који нам дарова материју како ону за оруђе тако и за занате којима се будемо бавили, и молимо се да дела наших руку послуже сврси угађања Богу (подвукао Р. Н.). Тако и душу чувамо од расејаности“.¹⁸

Да би се игуман поштовао, он мора својим примером да укаже какав монах треба да буде. Људско искуство је од праисторије посведочио да старешина може бити само онај који прегалачким подвизима потврђује да се мора поштовати. Средњовековни духовни посленици водили су о томе изузетну бригу у организовању манастирског живота. Они су кроз искуство од искона спознали да само онај који се врсним делом посведочио да је кадар за све може с правом да буде старешина и да ће се његова реч и његова порука с најдубљим поштовањем извршавати. Они су свестрано познавали психу појединаца у заједничком раду унутар одвојеног простора. Добро им је било знано каква неодговорност може настати ако нема изврсног старешине и у шта се таква заједница може претворити. Зато свети Сава као игуман Хиландара, а доцније Студенице, и поручује какав игуман мора бити и на шта нарочито треба да обрати пажњу у животу са братијом.

Доментијан истиче како се његов учитељ својим дневним работама и ноћним молитвама прославио и убрзо постао „зрцало“¹⁹ свој братији Ватопеда. Да би се схватило то његово изричито издвајање „дању у работама са братијом“ а „ноћу у светим молитвама“, односно да би се разумело уметничко бивствовање у упорном и

¹¹ Л. Мирковић, *Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног*, Београд 1939, 17.

¹² Епископ Димитрије, *Типик Хиландарски*, Споменик СКА XXXI, 1898, 55.

¹³ Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1899. 162. 164: Ђ. Даничић, *нав.*

дело, књ. III, 61—62, тумачи исто.

¹⁵ *Речник РА* из 1822, 778; Ђ. Даничић, *нав. дело*, књ. III, 61—62, тумачи исто.

¹⁶ Апостол Павле, *Солуњанима посланица друга*, 3, 8 (Библија или Свето писмо Старога и Новог завјета, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Београд 1939, 214).

¹⁷ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 169.

¹⁸ Е. Чарнић, *нав. дело*, 210.

¹⁹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 36,

сталном, систематичном и прегалачком, свакодневном раду, мора се често загледати у манастирске типике. Хиландарски типик светога Саве јасно казује које су све врсте послова у манастиру његовог доба. Ту се сасвим прегледно сагледава ко се може бавити рукоделанијем у ћелији. То могу чинити само они чија је дужност превасходно духовна. Глава 33. Хиландарског типика говори о посебној одговорности „писмених”. Они се, како пише свети Сава, често жале јер не могу због своје „многострадалне службе” да „врше службу у својим молитвама и да буду са братијом на богослужбеним скуповима”. Али зато он наглашава: „... Зар не разумете да душу своју полагете за многе, као мој Владика Христос, да дате мир браћи вашој? Треба дакле да се радујете и да играте, јер бисте једва могли што побољшати бавећи се молитвом, а делом свагда сами творите ... само нека нема лености и недостатка, тога се бојте, на то пазите” (подвукао Р. Н.).²⁰ Дело је за светог Саву „љубав”, а „љубав је глава и савршенство”. Само у окриљу ових мисли светога Саве могу се схватити и изрази које Доментијан саопштава у свом првом опису стваралачке послености свога учитеља.

Архиепископ Данило II у својој повести „о животу преосвећених архиепископа српских” говори о манастирским работама једино у житију о архиепископу Арсенију I. По њему је други српски архиепископ, кога је лично поставио свети Сава, у првим монашким данима у Жичи, „у сваком делу манастирске работе” успевао више од свих. Данило II износи и један драгоцен податак који досад није био уочен, а употпуњује богате карактерне особине светога Саве. Наиме, по њему, први српски архиепископ је брижљиво посматрао све подвиге монаха Арсенија. Али да би проверио његову „кротост” (кроткост) и „смереност” заповедио је да Арсенију чине „многа искушења да види да ли ће што узревновати или узнегодовати”. За време обеда или вечере у трпезарији наређивао је да му дају оцат уместо доброг пића или рђаво спремљено јело, и помно га је посматрао да види хоће ли узнегодовати и рећи коју ружну реч. Међутим, млади монах Арсеније, доцније његов изабраник и наследник на архиепископском престолу, све са благодарношћу примаше и никоме ништа не рече. Тек после многих таквих провера, примио је свети Сава младог монаха Арсенија I у своју ћелију. И ту је, по Данилу II, Арсеније I поучен науцима светога Саве развио све своје духовне способности „цветајући као добромирисним и многоразличним цветовима”. Живећи у ћелији светога Саве, Арсеније I је показао све своје „богоугодне и предивне подвиге”.²¹ Доментијан и Данило II, кад говоре о работама својих архиепископа у време њиховог монашког живота у манастиру, највероватније помишљају на њихова „рукоделанија” о којима манастирски типичи говоре. Духовна посленост

изабраних монаха расцветавала се током времена „многоразличним цветовима”.

Које су то работе с братијом у светогорском манастиру које млади српски кнезмонах Сава обавља? У повељи манастира Хиландара, коју су издали Стефан Немања и Сава I 1198. године, готово наређујућим тоном се наглашава: „И ако ко од манастирских људи или Влаха побегне код великог жупана или код другог кога, да се опет враћају; ако ли од жупанових људи дођу у манастирске људе, да се опет враћају”.²²

У овом делу текста повеље озакоњено је феудално право власништва над меропсима, сокалницима, занатлијама и отроцима, укључујући и попове на манастирским поседима. Радна физичка снага се морала обезбеђивати. Ктитор је својом повељом означавао села и њихове људе који ће његов манастир снабдевати свим животним потребама, обављајући не само пољопривредне послове већ и све друге које им игуман ктиторовог манастира буде наредио. По „Закону светога Симеона и светога Саве” меропси, сокалници, занатлије и отроци, па и попови, представљали су главну снагу за теже и лакше физичке радове.²³ Сваки манастир је морао имати одређене површине обрадиве земље и шума са којих је добијао одговарајуће приходе. Уколико је ктитор био угледнија личност, утолико је манастир био богатији земљишним поседима. Хијерархијска права су и овде била утврђена.

У Хиландарском и Студеничком типичу посебно се чак предвиђа и које личности могу да врше надзор над радом на имањима. То могу бити људи у годинама, „побожни, мудри и старци за све, ако је могуће и мртви за страсти”.²⁴ Занат

²⁰ Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, 92—93. Карактеристичан је израз „многострадална служба” за писмене монахе. Зато се изгледа и сви ствараоци, књижевници и сликари, посебно, у својим записима и натписима и називају „грешним”, као и другим унижавајућим епитетима. Вид.: В. Торковић, *Утицај и одношаји старих грчких и српских записа и натписа*, Глас СКА LXXXIV (Београд 1910) 1—60; Исти, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас СКА CLXXVI, Београд 1938, 101—170. Обе ове студије су незаобилазне у тумачењу ауторских записа и натписа средњовековних уметника и књижевника. М. Шаkota, у делу *Ризница манастира Бање*, Београд 1981, 69—70, пружио је исцрпне примере ауторских натписа, у којима доказује да је превасходно епитет „грешни”, а уз њега и други, њему слични, један од основних елемената за утврђивање ауторства.

²¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 181—183.

²² Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаного*, 28.

²³ Сјајна студија М. Благојевића, „Закон светога Симеона и светога Саве”, Споменица светога Саве САНУ, 129—166, исцрпно обавештава о свим пословима које су обављали житељи манастирских поседа.

²⁴ Л. Мирковић, *нав. дело*, 94. Црквени великодостојници су морали да воде рачуна о људима који врше надзор над радом додељене им радне

лије с манастирских поседа (зидари, тесари, ковачи, поткивачи, обућари итд.) обављали су за манастире — владарске задужбине готово све занатлијске послове.

Рукоделије у ћелијама је свакодневна уметничка посленост — „работа са братијом“. То су разноврсни художествени и други занати, неговани у ћелијама царских и других властелинских манастира. Свети Сава је постао узор свим монасима Свете Горе не само због своје изузетне вере и моралне чистоте него и што је све дане проводио „многим трудовима мучећи тело своје, свагда је јео сухи хлеб, и тога по мало, и пио је воду у меру, и непрестано жеднећи; вина и масла по мало кушаше“, речју, живео је „светом љубављу“, и „душевним рукама“.²⁵

Света Гора је све до 1312. била под непосредном јурисдикцијом византијског цара, када прелази у надлежност цариградске патријаршије.²⁶ У царским манастирима стваралачки рад је био свакако на завидном нивоу. Није случајан прелазак светог Саве из руског манастира Св. Пантелејмона у грчки манастир Ватопед. Да би што боље савладао грчки језик и да би што више упознао грчку философију, књижевност и уметност, он је одлучио да пређе у манастир Ватопед и да се ту замонаши. Као аскета, самопрегалац и стваралац, кроз своја многа одрицања и велики труд примио је и „дар од Бога“. Доментијан попут старих философа закључује да се такав дар може примити само преко самоодрицања, изгарања и свакодневне послености ума и руку. Сликари Јован у свом потпису на грчком, у олтару цркве Св. Димитрија из XIV века, каже за своје фреске да су „дар од Бога“.²⁷ Под тим истим изразом подразумевао је Доментијан највероватније и уметничко стваралаштво светог Саве.

У протестном писму Димитрија Хоматијана, охридског архиепископа, писаном светом Сави као првом српском архиепископу 1220, непосредно по његовом доласку у Србију, јасно се, и поред све његове огорчености што му је одузео призренску епископију и што му је отерао призренског епископа, уочава да се свети Сава прочуо међу свим монасима својим подвижничким животом. „Тако си се и преко граница прочуо као млад монах и искушеник ... Јер се после порече и оповрже глас који се беше пронео о твојој величини“.²⁸ Хоматијану се мора признати особито културно опхођење. Он је одвећ љут што је свети Сава постао архиепископ независне српске цркве и што му је одузео велики део територије која је од давнина припадала охридској архиепископији.²⁹ Он му пребацује да је незаконито основао независност српске цркве и постао архиепископ, и да му је на нечувен начин отерао призренског епископа. Но и поред свег гнева, он му ипак признаје величину о којој се надалеко проносио глас. Тешко је веровати да Хоматијан ми-

сли само на то што је Сава I као кнез и син великог жупана Стефана Немање постао монах. Која су то духовна својства једног младог средњовековног монаха тако велика да би га могла у свету прославити? Да ли је Хоматијан помишљао само на монашке молитве и постове? Или је као изузетно образован високи црквени достојанственик управо ценио стваралачке подвиге српског кнеза монаха Саве? Изгледа да се може веровати да је Савина величина за охридског архиепископа у његовом особитом прегалаштву на свим пољима духовне монашке културе. Хоматијаново писмо само потврђује да је Доментијан с правом много доцније (после више од тридесет година) писао како је његов религиозни, етички и стваралачки узорник био најугледнији међу свим монасима, „као сунце осјавајући све горе и брда“, и да „многа преславна дела сатвори у Светој Гори“.³⁰ То је „работа“ његовог учитеља.

Доментијан ће нагласити да се свети Сава у младости због својих великих подвига и сталне уздржљивости (истински ствараоци немају времена да мисле о телесном и овоземаљском!) тешко разболео, тј. „болест му се усели у срдачне утробе“.³¹ Здравље му је доцније све више сахнуло и стомак га је мучио целога живота. Ту болест светог Саве верно је одразио милешевски сликар на његовом портрету, на коме је приказан као први српски архиепископ око 1221. године. У Милешеви, попут раних ренесансних мајстора, хумски зограф је исказао најпрефињенијим реализмом аскетску и стваралачку снагу светог Саве. Насупрот свечаном изгледу његовог брата Стефана Првовенчаног и његових младих синоваца Радослава и Владислава, који зраче снагом и здрављем, у истој

снаге с властелинства. То не смеју бити људи који ће се бахато понашати — да киње народ, или чак и да злоупотребљавају његове кћери и жене. Напротив, то морају бити сталожени и мудри људи, чија ће се реч не само поштовати већ и што савесније извршавати. Побуне незадовољних и гневних обесправљених маса, ту и тамо у свету, остављале су свакако поуку и за српско феудално друштво, па и за цркву.

²⁵ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 41. Нико пре Доментијана није употребио израз „душевне руке“. На једном месту каже „свагда имајући у богољубивој десници својој неисцрпан извор“ (стр. 110). Да ли је то његова жеља да укаже на свестране стваралачке руке свога учитеља?

²⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 509, 454.

²⁷ С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 121—123.

²⁸ Ј. Х. Васиљевић, *Димитрије Хоматијан архиепископ охридски о светом Сави и независности српске цркве*, Браство XXVIII (Београд 1934) 78—79,

²⁹ Ј. Калић, *нав. дело*, 31—32.

³⁰ Л. Мирковић, *нав. дело*, 40,

³¹ *Исто*, 82.

Сл. 1. Лик светог Саве из Милешеве (око 1221), детаљ

Fig 1. Portrait de saint Sava de Mileševa (vers 1221) — détail.

киторској композицији из милешевске приправе стоји крај њих свети Сава, испијеног, мршаваг, кошчатог лика, са ситним борама на затегнутој кожи, плавих „душевних“, „богомисаоних“, „умних и будних очију“.³² Сав му је лик осенчен болом његове утробе. Као да је свом снагом уроњен у „печаловање и помишљање“.³³

Портрет светог Саве у Милешеви најдубље се сагледава кроз сва она Доментијанова саопштења о његовим многоврским трудовима и подвизима. Али, истовремено се у њему разговетно наслућују и сви они Доментијанови описи његовог неуморног и дугог смиреног рада „дању у работама са братијом, а ноћу у светим молитвама“ када је постао „зрцало“ свом монашком свету у Светој Гори.³⁴

II. КОЈИ СУ ТО ОСОБНИ (НАРОЧИТИ) ЉУДИ КОЈИ ЈЕДУ КУПЉЕНИ ХЛЕБ И СА КОЈИМА СВЕТИ САВА ДАНИМА ПРОВОДИ У „РАБОТАМА“ И СВЕТИМ МОЛИТВАМА?

„... Ђѣлѣхъ манастирскихъ съ людми особн-
ными, иже куплены хлѣбъ гадеть, съ тѣми въ дѣне
въ работахъ и въ молитвахъ светыхъ дѣнь и ношть
не ослабѣе...“³⁵

Да посведочи да је млади српски кнезмонах Сава био изнад свих монаха у Ватопеду, кад су у питању послови духовног монашког стваралаштва, Доментијан истиче: „... У манастирским делима са особним (нарочитим) људима који једу купљени хлеб, са тима данима (пребиваше) у работама и у светим молитвама, дан и ноћ не слабећи...“³⁶ Млади Сава другује и ствара с онима који немају право на бесплатну храну, јер им се за рад плаћа, па су и они зато дужни да манастирски хлеб купују. Кроз постојећу манастирску хијерархију може се наслутити с којим би то „особним људима“ млади Немањић могао да данима буде у стваралачком друговању. Тешко је веровати да би српски кнезјуноша калуђер друговао с неким ситним и неугледним занатлијама. Њих има на манастирским поседима и они су дужни да раде по налогу игумана све послове које им он заповеди. Друге су то личности у питању. Зато Доментијан и наглашава да су то нарочити људи. Само с таквима може млади Сава да производи манастирска дела. Немањић је то, високог порекла и чина. Једино он може р.манастира Ватопеда иде цару, у Цариград, зарад

„работъ манастирскихъ“.³⁷

Једно је племенитост, а друго је право високог феудалца у монаштву. Морало се знати ко је ко, и ко ће с ким. С нешто више од двадесет година, млади монах Сава другује у стваралачком подвигу са изабраним људима и одлази византијском цару, у славну престоницу Ца-

риград, да у име игумана посвршава манастирске послове. Чини се да га је управо то и прославило по свету. И да је глас о томе дошао брзо и до Димитрија Хоматијана, охридског архиепископа.

У Хиландарском типиксу, у глави 37, која говори о онима који се постризавају, постоји податак који знатно осветљава тадашњу манастирску хијерархију: „... ако би били неки славни или раније нама познати, и који поближе знају наш живот, нека се постризавају и у граници одређеног времена... Ако су прости и непознати, после проласка седам дана од доласка овде, нека се облаче у плашт и у монашки шлем, нека им се заповеда по снази службе и нека се посматрају“.³⁸

И у саопштавању податка да је свети Сава у младости, током свог боравка у Ватопеду, посебно проводио многе дане у изради манастирских дела са „особним људима“, Доментијан води рачуна о томе када ће о њему приповедати. Дакле, после свих подвига у Ватопеду у градњи и украшавању цркава и после доласка светог Симеона у Ватопед 1197. године. Да буде што уверљивији у излагању овог податка, он пише: „Богомудри кир Сава напредујући у делима својим недремљивим подвигом својим уздиже изванредна дела у том манастиру (Ватопеду), и сазда превисоке палате, једне нарекавши у име оца свога, а друге у своје име, које и до данас стоје у част томе манастиру. И насади многе винограде и обнови свака места тога манастира; и приложи пусте метохије испросивши их од цара, и привевши

³² Исто, 30, 37, 51, 71, 139.

³³ Овај ретко поетичан израз светог Саве је из његове биографије *Живот светог Симеона Немање* (В. Ђоровић, *Списи светог Саве*, Београд —Сремски Карловци 1928, 174).

³⁴ Уп. С. Радојчић, *Лик светог Саве у Доментијановом животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве*, Споменица светог Саве САНУ, 220—221. Аутор такође анализира милешевски портрет светог Саве, али другојачијим приступом.

Посебну пажњу заслужује казивање Растка Петровића о уметничком раду светог Саве: „Сава је био мудар, он је и неимарске ствари знао добро као прави зидар. Увек се налазио близу њих, зидара, надгледао и заповедао“. Песник истиче да је свети Сава говорио: „Сви смо ми млади по цело после подне градили иконе за народ“. (Р. Петровић, *Бурлеска господина Перуна бога грома*, Старословенске и друге приче, Београд 1974, 188; 196). На ове податке указала ми је љубазно колегиница Мирјана Шакота, на чему јој најтоплије захваљујем. Интуиција великог писца и песника за свестрано сагледавање једног ствараоца често је далеко убедљивија него многе учене студије

³⁵ Б. Даничић, *нав. дело*, 157.

³⁶ Л. Мирковић, *нав. дело*, 40.

³⁷ Б. Даничић, *нав. дело*, 160.

³⁸ Л. Мирковић, *Списи светог Саве и Стевана. Првовенчаног*, 97—98.

људе од своје земље и насели их у њима, и својим великим подвигом испуни свако довољство (изобилје), да су се сви околни дивили гледајући његов толики подвиг . . . ,³⁹ И тек кад је све то изложио, саопштава и поменути досад неуочени податак о изradi манастирских дела са нарочитим људима. Да ли су то можда цариградски или солунски уметници, то се не зна. За Доментијана то није битно. Он и не каже да су то уметници, али он подразумева да је сваком његовом савременику то јасно. Но чињеница да Теодосије не саопштава овај податак као да би указивала на две могућности: прво, да намерно избегне оно што би посведочило да је Свети Сава с неким данима радио; и друго, што је можда највероватније, да је превидео овај податак. Он Доментијанова саопштења препричава надугачко, па и заборави да укаже и на оне појединости које До ментијан с разлогом приопштава. Тако, на пример, Теодосије не бележи име игумана манастира Ватопеда, Теостирихтоса. Доментијан то чини с разлогом, да се зна ко је замонашио његовог учитеља. И сигурно је да је тај Теостирихтос био изузетно цењена личност, па га је Доментијан зато и споменуо. Теодосије то не схвата.⁴⁰ Али, има ли се на уму да је Теодосије прећутао и друге значајне податке, који се могу узети и за разматрање уметничког рада светог Саве, а о којима ће доцније бити речи, то се не би смела занемарити ни малопре споменута прва могућност.

Старословенско „дѣло“ означава све оно што је предмет какве вежбе, рада, труда људских руку.⁴¹ Тако се Доментијаново приповедање о „особним људима“, с којима је његов учитељ данима израђивао манастирска дела, изгледа с правом може прихватити као драгоцен извор за тумачење уметничке делатности светог Саве.

III. ЗАШТО СА СВИХ СТРАНА СВЕТЕ ГОРЕ ДОЛАЗЕ МОНАСИ КОД СВЕТОГ САВЕ ЗА САВЕТ „БИЛО КО ДА ЗИДА, ПРАВИ ЧАМАЦ ИЛИ БИЛО КАКВО ДЕЛО ДА ПОЧНЕ“?

„ . . . и въ вѣсемь вѣсе вѣше; вѣси бо оть поустынь и оть горь и оть странь вѣсѣхь Светыи Горы прихоще кь немюу, еже кьто трѣвовааше, възимахоу оу него тако свое потрѣбьы положеныи или. Иже бо кьто науинааше или здати или дѣлати коравль или что ино дѣло кое, толико възвѣштаахоу немюу, онъ же вѣсакыими потрѣбьами испльнивъ свѣршааше, еже кьто трѣвовааше на свѣршении делюу“ . . .⁴²

Тек после свих усавршавања у изradi многих манастирских дела и након завршене градње Хиландара, Доментијан настоји да коначно изрази што сажетије све оне способности у ду

ховном стваралаштву које је поседовао његов свети самопрегорник, творац независности српске цркве и оснивач њене националне културе. Све прилежније приносећи дела „духовна и богоугодна“⁴³ млади монах Сава постаће на Светој Гори један од највећих прегалаца — „и у свем све беше“.⁴⁴ Нема јаснијих и адекватнијих речи којима би се могао најсажетије исказати врхунски домет образовања једног монаха, ствараоца и уметника. Сви, са свих страна Свете Горе, долазе младом Сави да га моле за разне потребе и савет, „јер који год почиаше или зидати или правити чамац, или друго које дело, само му јављаху, а он сваким потребама испунивши свршаваше, што ко требоваше на свршење дела“.⁴⁵

Доментијан казује да је његов учитељ „гајећи у себи велику ризницу“⁴⁶ у свему „успевао и цветао добрим делима и изванредним подвизима“.⁴⁷ У духу свог доба, он своје приповедање обогаћује метафорама и симболиком. Он је једини за светог Саву рекао „и у свем све беше“. Теодосије овај податак његов препричава на свој начин, али далеко неуверљивије.⁴⁸ Код њега превладава наративност, без суштине и оног епског, узвишеног и мудрог.

После свега оног што је свети Сава подигао на Светој Гори до свога повратка у Србију 1207,

³⁹ Доментијан, *Животи светог Саве и светог Симеона*, 60.

⁴⁰ Теодосије саопштава да се свети Сава замонашио у руском манастиру Св. Пантелејмону и да је ту добио име Сава (М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1924, 91). То није мали превид за писца који каже да је писао по Доментијану. Било би целисходно кад би се знанци средњовковне грчке културе потрудили да што више података објаве о Теосторихтосу, игуману Ватопеда, како би се и његов лик осветлио. То је личност која је одиграла значајну улогу у стваралаштву светог Саве. О игуманима као духовним васпитачима већ је било речи.

⁴¹ *Речник РА* из 1809, 324—326. Ту се даје и тумачење у смислу вредновања појединих људских поступака („глупо дело“); Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I књ., 327, за „дѣло“ даје тумачење: „опус“, с наведеним примерима на старосрпском.

⁴² Б. Даничић, *Доментијан, Животи Светог Симеона и Светог Саве*, 179.

⁴³ Л. Мирковић, *нав. дело*, 80.

⁴⁴ *Исто*, 80.

⁴⁵ *Исто*, 80. Византијски извори казују да је млади Константин Порфирогенит, доцније цар (913—957), био један од најспособнијих уметника и да су многи истакнути мајстори долазили к њему да га питају за било какав савет (J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923, 47; Л. Бреје, *Византијска цивилизација*, Београд 1976, 70).

⁴⁶ *Исто*, 81.

⁴⁷ *Исто*, 81.

⁴⁸ Уп. Ђ. Даничић, *Теодосије Хиландарац, Живот Светог Саве*, изд. Б. Трифуновић, Београд 1973, 64—65.

а подигао је одвећ значајних грађевина, сасвим је природно да ће постати један од најупућенијих људи на овом пољу. Има ли се на уму да средњовековна градња какве грађевине, а поготово цркве, није могла бити ни замишљена без фресака, мозаика, штукатуре, мермерне пластике, икона, као и неопходних црквених сасуда, то је тешко веровати да свети Сава није био упућен и у ове врсте послова. Као високо образован монах свога доба, Доментијан добро зна шта су то „многоразлични цветови“ у духовном стваралаштву једног угледног монаха. И зато његово приповедање о томе да су сви прегалници који би започињали какво дело долазили његовом учитељу и за савет и за материјалну помоћ има управо за циљ да укаже на многоструке вештине светитељево.

Посебно привлачи пажњу Доментијанов податак да су монаси Свете Горе долазили код светог Саве и због градње чамаца. То и Теодосије не пропушта да нагласи. Они који живе на мору или крај великих река најбоље знају како је тешко сачинити добар чамац. И мало је врсних градитеља корабла. С правом се може веровати да је сваки манастир на Светој Гори имао свој чамац, а богатија, царска, задужбина располагала је вероватно и којом лађом, с јасним ознакама, да би се још из даљине распознавало коме чамац (лађа) припада. У време кад има пуно гусара, који морем крстаре, и од којих, као што потврђују многи средњовековни писци, манастири често страдају, морала се водити брига и о овоме. Доментијан истиче да је цар Јован Ватац III дао светом Сави „лађу са царском сликом“.⁴⁹ Морало се видети и ко плови. С вештином бродоградње могао се свети Сава упознати и на двору свога оца у Котору, граду чувеном по искусним морепловцима.

IV. ДА ЛИ БУГАРСКИ ЦАР АСЕН II ДАЈЕ ЗЛАТО СВЕТОМ САВИ ЗА ИЗРАДУ СВЕТИХ ПОТРЕБА?

„... и прѣда њмоу слоугы своје, да слоужеть њмоу въсакыимъ довољствомъ.

Самъ же много злато давъ њмоу њже трѣбоваше за потрѣбкѣ ради светыхъ.“⁵⁰

Више од четрдесет година „работао“ је свети Сава на изради манастирских дела. Доментијан је то добро знао и зато није ни могао да не саопшти ту истину и на крају животног пута свога учитеља. Да би приказао сву величину његовог стваралачког заноса, писац ће окончавајући своје приповедање да истакне како је његов преосвећени архиепископ и у тренутку кад се разболео, пред смрт, мислио о рукоделију. Кад је свети Сава дошао у Бугарску свом пријатељу моћном цару Асену II, чијом је ћер

ком Белославом, оженио свог синовца краља Владислава, тамо се разболео. Цар му уступи своје топле палате да би могао што успешније да се лечи, и „предаде му слуге своје да му служе svakим довољством. А сам давши му много злато које трѣбоваше због светих потреба“⁵¹, (пошто се међусобно благословили) отишао је у друге дворе ради лова. Свети Сава је убрзо после тога умро.

Доментијан је овде први пут јасно саопштио да је његов учитељ добио много злата од бугарског цара за свете потребе? Нико од наших средњовековних писаца није толико говорио о злату. Много доцније, архиепископ Данило II писаће своје дело *Животи краљева и архиепископа српских*, али ће злато тек по који пут споменути. У својој најопширнијој биографији о архиепископима, тј. о животу св. Арсенија I, о злату неће говорити у оном смислу као што то Доментијан чини за св. Саву. Он ће га ту само једном забележити као Христову заповест апостолима.⁵² То није случајно. Доментијан живи у XIII веку, кад се злато много користи у изради разноврсних манастирских дела. Код нас је највише злата употребљено на фрескама из његовог доба. У време архиепископа Данила, злато је за израду живописа све мање у употреби. Златни листићи не покривају више силне зидне површине као у доба Доментијана. Зато и Данило, кад говори о самом Арсенију I, и не спомиње злато. Међутим, тешко је веровати да други српски архиепископ није имао злата кад је украшавао цркву Светих апостола у Пећи, доцније вековно седиште српске архиепископије и патријаршије.

Доментијанови описи сусрета светог Саве са византијским царевима посебно су драгоцени. Он у њима прегледно указује да су царске породице Алексија III Анђела, Теодора I Ласкариса и Јована Ватаца III (Доментијан га назива Калојаном), тј. у времену од 1194. до 1236, богато даривале златом светог Саву. Нарочито је уверљив сусрет светог Саве са царем Јованом III и његовом супругом царицом Ирином, ћерком цара Теодора I Ласкариса, који је највише допринео да српска црква добије аутокефалност. Сусрет се збио око 1230. године. Доментијан пише: „и благоверни цар се богољубно и светолепно растаде с њиме и даде му много злата на потребу (подвукао Р. Н.), и друго на раздавање светим црквама у Светој Гори“. То исто чини и царица Ирина, која је знала да је свети Сава био у великој љубави с ње

⁴⁹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 162.

⁵⁰ Б. Даничић, *Доментијан*, 329.

⁵¹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 204. Треба напоменути да реч „довољство“ може имати и значење: имућност или способност за производњу било каквог дела (*Ренник РА* из 1809, 116—117).

⁵² Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 185.

ним оцем, и која је видела да му је и он давао злато за његове потребе: „и ради тога *даде му превелике дарове и врло много злата* (подвукао Р. Н.), као што пре беше видела од свога оца, једно (даде) њему на потребу, друго на раздавање светим чрнцима (монасима) који живе у Светој Гори”.⁵³ Доментијан истиче да су византијски цареви, под чијом је јурисдикцијом била Света Гора у то доба, слали често преко светог Саве злато светогорским манастирима. Само личност која је имала ту част да у њу цареви имају неограничено поверење може да преноси царске поруке и дарове.

Посебно је занимљив и онај Доментијанов податак о злату кад говори о писму родитеља светог Саве, којим га они позивају да се што пре врати у отачаство, тек што се замонашио. Писац вели: „И послаше му много злато, једно на потребу љубимом чеду, а друго на раздавање светим црквама и убогим.”⁵⁴ Поставља се питање: ако је већ наглашено да је дато злато за свете цркве и убоге, за које то личне потребе родитељи шаљу свом сину злато?

Кад је реч о поседовању многог злата, у Хиландарском типик у постоји упутство: „И нека се не унесе ова зла и проклета реч: моје и твоје, веће или мање, мислити да је бољи онај који је донео од онога који није донео, то нека никада не буде међу вама”.⁵⁵

Сва је вероватноћа да Доментијан већ на почетку стваралачког рада свога учитеља жели јасно да укаже да је злато младом монаху Сави послато за његове уметничке потребе. Јер друкчије тумачење тешко да би се могло прихватити, ако се има на уму одредба поменутог типика и Доментијаново казивање да је његов светитељ живео испосничким животом.

Аскет, самопрегалац и стваралац „душевних руку” могао је имати злато само за своје уметничке потребе, за манастирска дела. Злато је за једног монаха аскету било неопходно за разноврсне „свете потребе”: за писање књига, за сликање икона, за фрескосликарство и израду светих сасуда, тј. за све кујунцијскозлатарске творевине, за црквени вез и за низ других заната.

У беседи светог Саве, коју саопштава Доментијан, одржаној у манастиру Жичи после његовог постављења за првог српског архиепископа, каже се и следеће: „Јер другога основа, као што рече апостол, не може нико положити, но само који положи Дух Свети (Мат. 28, 19) кроз своје свете апостоле и богоносне оце, што је права вера, која је кроз седам васељенских сабора извештена (објављена) и проповедана, и *после овога на овом основу свете вере треба нам злато и сребро и драго камење, тј. добра дела изграђивати*” (подвукао Р. Н.).⁵⁶ Ову исту мисао саопштио је и опат Сижер од СенДенија у свом натпису на једном путиру из катедрале у СенДенију: „*Богу треба да приносимо жртву драгим камењем и златом.*

Зато ја, Сижер, ову посуду приносим Господу.”⁵⁷ Ова мисао је типична за цео рани средњи век.

Већ је указано да су истакнуте личности високе црквене хијерархије познавале златарску вештину и да су се осим овог умећа бавиле и сликарством.⁵⁸ Од посебног је значаја и указани податак да су на основу древног обичаја митрополити израђивали својеручно печате за поједине манастире.⁵⁹

Доментијан пише да је Симеон Немања по доласку из Србије у Свету Гору заједно са монахом Савом посетио Протатон и да је даривао његову цркву, која је мати свим светогорским црквама: „и ту принесоше различне части светој Богородици: прво свете сасуде, сребрне и златне, затим кадионице такође сребрне и златне, затим покрове светих сасуда са бисером и са камењем, затим епитрахиље, трапезофоре; и дадоше царску паларију суха злата”.⁶⁰ Тешко је помишљати да су ови Доментијанови подаци без основа. Једном угледном духовнику Свете Горе не би ни на ум пало да напише нешто у чему нема истине. Зато овај његов драгоцен податак само може посведочити да се и у Србији, у владарским задужбинама посебно, на високом нивоу неговало златарство.⁶¹

С правом се може претпоставити да је онај древни обичај да митрополити својеручно израђују печате за поједине манастире у Србији увео њен први архиепископ. Доментијаново казивање да је бугарски цар Асен II дао светом Сави много злата за свете потребе очигледно је веродостојан. Теодосије ни ово није разумео. Он о томе друкчије приповеда.^{61a}

V. ДА ЛИ ЈЕ СВЕТИ САВА САЧИНИО КАНДИЛО КОЈЕ ЈЕ ПОСЛАО НА ДАР РИМСКОМ ПАПИ ХОНОРИЈУ III?

„... папи велике римске државе, давши благослов подобно почасту светима на похвалу, много часно кандило састављено богомисаоним разумом и извајано пресветлом маштом и пре

⁵³ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 162.

⁵⁴ *Исто*, 40.

⁵⁵ Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, 98.

⁵⁶ *Исто*, Доментијан, 128.

⁵⁷ Р. Асунто, *Теорија о лепоти у средњем веку*, Београд 1975, 171—172. Опат Сижер из СенДенија је рођен 1081, а умро је у СенДенију код Париза 1151, тј. 24 године пре рођења светог Саве.

⁵⁸ М. Шаkota, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 99—100.

⁵⁹ *Исто*, 100.

⁶⁰ Л. Мирковић, *нав. дело*, 61.

⁶¹ М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 292—293.

^{61a} Теодосије, *Живот Светога Саве*, 236—237.

красним бојама изумљено, које и до данас стоји код гроба прехвалних апостола Петра и Павла".⁶²

Доментијан пише да је свети Сава по доласку у Србију, после добијања аутокефалности српске цркве и његовог постављења за првог српског архиепископа, послао у Рим свога рашког епископа Методија да моли тадашњег папу Хонорија III да му „пошаље благослов од светих апостола и од тога самога (папе) благословену круну, да крунише свога брата на краљевство".⁶³ По тадашњем обичају, предао је своје епископу Методију да лично уручи римском папи његов дар — кандило.

На први поглед горе означени текст не би се могао узети као доказ да је дар светога Саве његова својеручна израда. Међутим, има ли се на уму исказ да је кандило „састављено богомисаоним разумом и извајано пресветлом маштом", који се у Доментијановом систематичном хијерархијском избору речи превасходно односи на светог Саву, то би се с правом могло претпоставити да је свој дар римском папи својеручно израдио сам српски архиепископ. Богомисаони разум и пресветлу машту може имати архиепископ. О томе се у средњовековној терминологији водило рачуна. За владара се, бар у нашим изворима, никада неће употребити овај израз. За средњовековног човека, а поготово за писца, „машта" је спона са Богом.

Ако се већ зна да Доментијан изузетно пажљиво води рачуна о изразима, поготово кад је реч о највишим личностима црквене хијерархије, то се и речи „састављено богомисаоним разумом" и „извајано пресветлом маштом" могу односити на ауторство светога Саве, јер такав разум и такву машту може имати само велики светитељ и поглавар цркве једног народа.

Кад описује ковчег у коме су почивале мошти светога Саве, после њиховог освећења, јер су дотле лежале у гробу, у милешевској спољној припрати, Доментијан ће само рећи: „а који ковчег после би часно покован сребром и златом, извајањем божанствених слика са хинепси од добро изниклога изданка њиховог, од једнога који је имао велику љубав и наду према овом преосвећеном".⁶⁴ Ове речи уверљиво сведоче да је реч о једном великом уметнику, рашком монаху, можда тадашњем милешевском игуману Атанасију, који је извршио пренос моштију светога Саве из Трнова око 1240. године. Доментијан се диви његовом делу, али води рачуна да нагласи да су „божанствене слике" настале из велике љубави и наде према светом Сави. За рашког уметника не каже да је његово дело „састављено богомисаоним разумом и извајано пресветлом маштом".

Списи философске школе неоплатонизма, са Платином на челу, често садрже изразе „изва

јано", „заумљено", „пресветло", „лепота". Платинова максима: „Лепота, заумљена мислима, то је космос божанствености"⁶⁵ као да је надахњивала Доментијана. Философија средњег века исходи из идеологије неоплатонизма. Као учени монах, Доментијан је вероватно исчитавао и списе Дионисија и ПсеудоДионисија Ареопагита у којима се о тумачењу духовне лепоте и љубави према Богу, као и узајамном односу између ове љубави и духовног, уметничког, стваралаштва можда највише расправља.⁶⁶

Доментијаново схватање узвишеног уметничког дела заснивало би се на следећем:

прво — да исходи из свете мисли, из дубоке љубави према Богу;

друго — да га „смерена" размишљања о њему стварају по пресветлој машти у тежњи да се што угоднији дар Богу посвети; и

треће — да буде изумљено „прекрасним бојама", тј. да она замишљена садржина и форма, обликована по пресветлој машти, буде исказана „прекрасним бојама", односно да се коначно обасјана духовном божанском светлошћу исказе као реалност — чулни, видљиви, опипљиви, чујни — дар Богу.

Разумљиво је да је Доментијаново схватање стваралачког уметничког подвига, као и свих његових образованих савременика, сасвим различито од данашњег схватања уметности. Суштина ове разлике могла би се исказати овако: Доментијан, као и његов учитељ, под уметничким делом подразумева најузвишенију љубав према Богу; савремени уметник, па и естетичар, обузет је искључиво својим субјективним исказивањем, тумачењем садржине и форме.

Зато када Доментијан говори о кандилу светога Саве, он води рачуна да посебно нагласи све оне поменуте изразе који би се само пажљивим ишчитавањем целог његовог дела могли с правом везати за „рукоделаније" светога Саве.

⁶² Л. Мирковић, *нав. дело*, 136. Оригинални текст о овом Доментијановом податку налази се у препису Доментијановог дела који се чува у Лењинградској државној библиотеци, и који је аутору овог рада засад недоступан. Зато се и указује на превод Л. Мирковића.

⁶³ Исто, 137. О томе да ли је свети Сава крунисао Стефана Првовенчаног вид. Б. Ферјанчић, *Одбрана Немањиног наслеђа — Србија постаје краљевина*, Историја српског народа, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1981, 300. Ту је и сва литература о овом питању.

⁶⁴ Л. Мирковић, *нав. дело*, 216.

⁶⁵ М.Ф. Овсянников, *История эстетики, памятники мировой эстетической мысли*, т. I, ед. Академия художеств СССР, Москва 1962, 180.

⁶⁶ Осим поменуте совјетске историје естетике, за увод у теорију о лепом у Средњем веку веома је упутна и наведена студија Р. Асунта.

Може се помишљати да су се у то време највиши представници независних самосталних цркава, као и Васељенске цркве у Цариграду и Папине цркве у Риму, међусобно даривали поклонима које су лично сами сачинили, тј. делима свога „рукоделанија“, свога „богомисаоног разума“ и своје „пресветле маште“.

Теодосије, као искључив православац, и ово Доментијаново казивање о светом Сави и римском папи прећуткује.

VI. ДА ЛИ ЈЕ ЖИЧА КАО АРХИЕПИСКОПИЈА УКРАШЕНА ФРЕСКАМА ПРВОГ СРПСКОГ АРХИЕПИСКОПА?

„... Рече кмоу въ оумь него: основавши землю ни на чесоумже повелѣниемъ си, и распротранивъ не-одржимую теготоу и на недвижимѣмъ камени оутврдивши цркъвъ свою тѣжде въсесильною роукою поможеть ти, и вса въ благо поспѣють ти се поспѣшениемъ святаго доуха, цркъвъ твою великоу архиепископию съвршити чьстѣно съ шаротами прѣкрасньими и съ лепотами божьствьными...“⁶⁷

На Светој Гори јавио се овим речима свети дух светоме Сави, управо у оном тренутку кад се он, после растанка са „свима светима који живе у Светој Гори“⁶⁸, растрзавао жалашћу у сећању на све оне младе монашке дане које је ту провео. Забринут, као новопостављени архиепископ, за „који први основ да положи, јер тај чин није пре тога био у његову отачаству“⁶⁹, и тужан, ишао је свети Сава путем. И баш кад су га сколиле најбрижније мисли, огласио му се св. дух. Тако Доментијан описује тај тренутак. „*Онај који је својом заповешћу основао земљу ни на чем и који је раширио неодржиму тежину, и који је на непомичном камену утврдио своју цркву, тај исти помоћи ће ти свесилном руком, и све ће ти успети на добро постепењем светог духа, да цркву твоју велику архиепископију савршиши часно са прекрасним бојама и са божаственим лепотама*“.⁷⁰

Доментијаново смишљено излагање и пажљиво одабирање израза и овде подстиче на разматрање његове поруке. Жича је била завршена још док је св. Сава био у Србији, као архимандрит Студенице, око 1217. Била је тада и освећена, јер Доментијан казује да су у њој већ биле иконе. Очито да Доментијан наглашава да је Жича исликана „прекрасним бојама“ и „божаственим лепотама“ после постављења св. Саве за првог српског архиепископа.

Да би био што јаснији Доментијан ће још двапут споменути украшавање Жиче. Најпре да подсети да су Жичу градили и украсили краљ и архиепископ: „*и за савршење свете велике архиепископије, коју од почетка зачеше*

са великом љубављу, коју и после времена изванредно савршише божаственим лепотама и украсивши светим иконама (сликама), и прекрасним бојама извајану поставише је“.⁷¹ И још једном, трећи и последњи пут, да буде без икаквог двоумљења Доментијан ће казати: „*Преосвећени пребивајући у великој архиепископији, богогласни и богомисаони крманои, управљајући премудрошћу речи цркву Божју пресветлу као невесту Христову, хотећи је представити небеском женику, и свима правовернима слатку виђењем и красну божаственом премудрошћу и веитинама разума свога постави је пречудну извајану с обе стране ..*“⁷².

То је јединствен пример у свој нашој старој књижевности да неко са таквом љубављу говори о украшавању било које цркве. За Доментијана је Жича невеста Христова коју је свети Сава „*божаственом премудрошћу и веитинама разума свога*“ украсио „*прекрасним бојама*“ и „*божаственим лепотама*“.

Ниједан писац из наше средњовековне књижевности није имао такво поетско и мудро, узвишено и садржајно казивање. Тешко је веровати да би се и у књижевности осталих народа могао наћи такав опис украшавања цркве. Да ли би се после оваквог казивања смело помишљати да је Доментијан свој монашки живот започео у Жичи? Будући да је био у државнојцрквеној делегацији по Светом Истоку, са светим Савом на челу, могло би се слутити да је и он кренуо из Жиче, као један од миљеника светог Саве.

Теодосије као да ништа није разумео шта је Доментијан о Жичи рекао. Суштина његовог казивања свела се на то: „*И тако дав свима мир и благословив свакога, пошље у своју страну (мисли на епископе — Р. Н.), а сам се стараше о довршавању цркве, јер беше довео са собом из Константинова града мраморнике и сликаре*“.⁷³

Доментијановом приповедању, не зато што је савременик светог Саве, већ што је дубоко проникао у његову духовну монашку културу, и што је о Жичи с таквом узвишеном љубављу писао, требало би у свему веровати кад се тражи одговор на питање да ли је Жичу живописао свети Сава?

⁶⁷ Ђ. Даничић, *нав. дело*, 226. ⁶⁸ Л. Мирковић, *нав. дело*, 120.

⁶⁹ *Исто*, 120.

⁷⁰ *Исто*, 120.

⁷¹ *Исто*, 122.

⁷² *Исто*, 168.

⁷³ М. Башић, *нав. дело*, 191. Теодосијев податак о царским уметницима једино је М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 35—37, покушао да оспори као неистинит и срачунато смишљен.

VII. ШТА ЗНАЧИ: И ОТУДА ОДЕ У СРЕДИНУ
ГРАДА КА СВЕТОМЕ АПОСТОЛУ АНДРЕЈИ. И
ТУ ОСТАДЕ РАДЕЊИ СВЕТЕ ПОТРЕБЕ СА
ЦАРСКИМ МАЈСТОРИМА?

„... И прииде въ Цариградъ; и прѣжде пришьде
поклони се прѣсветѣи благодательници, прѣчистѣи
богородици Јеверготиси. И отъ тоуду иде въ срѣдоу
града къ светому апостолу Андрейи. И тоу прѣвѣи
потрѣвѣи творѣ светѣи съ маисторы царьскими. . .“⁷⁴

Свестрано сагледавање и дубоко поимање уметничког бића светог Саве оваплотиће Доментијан при крају приповедања о своме „богомисаоном крманошу“⁷⁵ у задњим данима његовог живота. У кратком опису последњег боравка светог Саве у Цариграду он ће још једном исказати језгровитост свога саопштења: „И дође у Цариград. И прво дошавши поклони се пресветој Добродетельници, пречистој Богородици Јеверготиси. *И отуда оде у средину града ка светоме апостолу Андрији. И ту остаде чинећи (радећи) свете потребе са царским мајсторима*“ (подвукао Р. Н.).⁷⁶

Старословенски глагол „творити“ у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских* има само једно значење: *facere*; с примерима из старе српске књижевности. Ту се наводи и пример с партиципом времена садашњег, управо онако како је изречен и код Доментијана:

„**ПОКЛАНЈАНИИ ТВОРЕ**“.⁷⁷ У *Речнику Руске академије* из 1822. глагол „творитѣ“ има значења: 1. у обраћању Богу (Ти, који твориш); 2. градити, радити, радећи давати потребан вид чему; 3. сачинити, свршавати; 4. рађати (дрво добро — добре плодове твори).⁷⁸

Зашто је Доментијан после свега баш при крају животног пута свога учитеља поменуо царске мајсторе и стваралачко друговање с њима на изради светих потреба? Да ли је можда знао да је његов свети прегалац приликом сваког свога боравка у Цариграду имао највише посла с царским мајсторима, и да би српској култури оставио трајни спомен о томе, настојао је да и то запише?

Свети Сава је приликом последњег боравка у Цариграду имао око шездесет година. То су године великог искуства. Његово друговање са царским мајсторима у престоници православља највероватније је потицало још из његових монашких дана, кад га је због „манастирских работа“ игуман Ватопеда слао к цару. Можда је с њима друговао и у свом цариградском манастиру Св. Богородице Евергетиде. Новгородски архиепископ Антоније у свом путопису по Цариграду с краја XII века спомиње на особит начин монаха Саву, српског кнеза. Приликом описа манастира Богородице Евергетиде он казује да се у тој цркви чува железни штап са крстом светог апостола Андреје, и да је у том манастиру боравио Сава „српски кнез“ кад год је долазио из Свете Го

ре.⁷⁹ Већ тада се причало у Цариграду о српском кнезумонаху. Уверен да то не би требало да испусти у свом казивању, јер је у његовој свести тај податак остао посебно значајан, новгородски архиепископ је то и записао.

Доментијан не каже шта је свети Сава радио с царским мајсторима, односно које је то „свете потребе“ чинио с њима. Из целог његовог приповедања могло би се с правом закључити да су „свете потребе“: писање књига, сликање икона, фрескосликарство, мозаик, израда светих сасуда, тј. све кујунџијско златарске умотворине, златоткани црквени везови итд. Изузетни прегалац „душевних руку“, као што је био свети Сава, по свој прилици није могао да не помогне својим сатрудницима од ранијих дана. Иако је био архиепископ српске цркве, чувени Немањић и државник, он ће са својим пријатељима поново да „работа“ у царском манастиру Св. Андреје. Доментијан настоји да свог учитеља прикаже као ствараоца који је до краја свог живота неуморно изгарао у свим „духовним трудовима“.

Код Теодосија нема ни речи о овоме. Зашто је Теодосије прећутао уметничку посленост светог Саве у Цариграду? То се може само тако схватити што он скоро после педесет и више година од Доментијановог дела, тј. у своје доба, почетком XIV века, кад је свети Сава слављен као највећи светитељ, није могао да га замисли као сарадника царских мајстора.⁸⁰

Драгутин Анастасијевић је изгледа први указао на овај податак из Доментијановог дела. Он га је превео: „и оде у манастир св. Апостола Андреје, где пробави неко време, *набављајући свете утвари код мајстора цариградских*“ (подвукао — Р. Н.).⁸¹ Његов превод прихватили су

⁷⁴ Ђ. Даничић, *нав. дело*, 328.

⁷⁵ Л. Мирковић, *нав. дело*, 168.

⁷⁶ *Исто*, 203.

⁷⁷ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. III, 279.

⁷⁸ *Речник РА* из 1822, 684—685.

⁷⁹ *Путешествие новгородскаго архиепископа Антонія въ царьградъ*, ед. II. Саваитовъ, Санктпетербургъ 1872, 67—68.

⁸⁰ Занимљиво је да су се готово сви проучаваоци српске средњовековне уметности позивали на Теодосијев податак о царским мраморницама и сликарима у Жичи, а да на његово прећуткивање Доментијановог навода о царским мајсторима у Цариграду уопште нису обраћали пажњу.

⁸¹ Д. Анастасијевић, *Свети Сава је умро 1236*, „Богословље“, св. 3, Београд 1936, 241. Обратити пажњу на оригиналан текст и упоредити превод Д. Анастасијевића и Л. Мирковића.

Занимљиво је како је Ст. Станојевић тумачио овај Доментијанов исказ: „кад је стигао у Цариград, Сава је прво отишао у Евергетидски манастир, где је и пре кад је долазио у Цариград стално отседао, па је онда посетио манастир Св. Андрије, где је имао неке разговоре (!?— Р.Н.) са царским мајсторима“ (С. Станојевић, *Свети Сава*, Београд, 89). Очигледно да је и угледни историчар

доцније и поједини истакнути историчари уметности.⁸² На испразан превод Лазара Мирковића није се обраћала пажња. Чини се да је Теодосије мудрије поступио: боље прећутати него друкчије тумачити.

VIII. ОД КАКВОГ ЈЕ ЗНАЧАЈА ПОРУКА СВЕТОГА САВЕ: „ДА НЕ ОСТАВИМО БЛИЖЊИМА ДА СЕ БРИНУ ЗА НАС, ДА АКО КО УЗДОЋЕ КЊИГАМА ДА БУДЕ СЛАДАК СОЉУ НАШЕГ ЈЕЗИКА“?

„... И тако достојни несли вьсегда пешти се сами собою, ако да не оставимь пешти се ближикою, да аште котеры къ книгамь приходе всудет, солию языка нашего сладкъ да воудеть...“⁸³

Свети Сава је, по Доментијану, као светли и мудри судбоносник, својом поруком о језику свог народа заувек трајно утемељио осмишљени и стваралачки развој свога отачаства. Он је брзо спознао да праве слободе једног народа нема све дотле док језик тог народа не забаштини његову свеопшту духовну културу. Подстицајна стваралачка слобода било ког народа могућа је ако његови умни прегаоци сачине узвишена дела, „заслађена сољу“ свога родног матерњег језика. То вечно књижевнотеоретско и философскоестетско питање о националном у књижевности и уметности, које и данас има свој значај и смисао, први је у српском народу поставио свети Сава: „... И тако смо достојни да се увек старамо сами о себи, да не оставимо ближњима да се брину за нас, да ако ко уздође књигама, да буде сладак сољу нашег језика.“

Ова досад незапажена порука светог Саве у делу Доментијана од далекосежног је значаја за свеукупну културну баштину српског народа. Доментијан је свом снагом стваралачког духа открио вишезначајан смисао поруке свог учитеља и зато је и своју безграничну љубав према стачаству превасходно усмеравао ка књигама. Нико од наших средњовековних писаца није с толиким заносом говорио о отачаству као Доментијан. Преко сто педесет пута у свом делу о светом Сави споменуће он реч отачаство. На појединим страницама више од пет пута исписао је ту магичну и узвишену реч, као да је желео да сваког читаоца из свога народа заувек надахне љубављу према завичајним странама, да отачаство у њему постане неуништива свест, вечно окренута ка подвизима за славу властитог народа. На самопрегорима за духовна богатства која једном народу доносе светлу будућност и за свагда најчовечнију поруку, градио је Доментијанов учитељ и надахнитељ свеукупног српског стваралаштва неуништиву утврду за своје отачаство, на којој ће се слобода и човештво „све српске и поморске земље“ обогаћивати све садржајнијом и

осмишљенијом баштином, достојном дивљења и признања.

За Доментијанове беседе светог Саве може се рећи да су више плод његове речитости, али је свакако највероватније да су те беседе исходиле из запамћених мисли и порука његовог светилника и наставника, које је он, као веран ученик, примао с усхићењем и најузвишенијом љубављу. То се довољно разговетно наслућује у свим саопштеним беседама светог Саве у његовом делу. Раскошна речитост писца Доментијана није могла да прикрије снагу оригиналности Савиних порука, које се неодољиво намећу својом једноставношћу и умношћу, познатом из његовог житија о светом Симеону Немањи.

Свети Сава је све фреске Богородичине цркве у Студеници из 1209, знатно пре добијања независности Српске цркве, обележио искључиво старосрпским сигнатурама. Била је то прва задужбина српских владара која се украсила живописом само са српским натписима. Све дотле, у било којој цркви на територији рашке државе, могли су се видети превасходно грчки натписи, јер је званични језик и за богослужење у свим њеним црквама које су подпадале под јурисдикцију охридске архиепископије био грчки. Тако су врхунске студеничке фреске, из времена игумановања светог Саве у Студеници, искључиво његовом заслугом биле „заслађене сољу нашег језика“.

Доментијан ће у свом приповедању о сусретима светог Саве са патријарсима на „Светом Истоку“ посебно указивати: „... један другога одликоваше различним даровима, овај од запада западним, а овај од истока разним источним свештеним даровима, апостолским частима и патријаршијским одејањима и добромирисним кадионицама...“ (подвукао Р. Н.).⁸⁴ Доментијан истиче суштину кад приповеда догађаје. Он не подвлачи узалуд да је свети Сава, са Запада, даривао александријског патријарха западним даровима, као и да је овај његовом учитељу узвратио источним даровима. Доментијан очито поима суштинску разлику између уметности свога народа и народа са Истока. Зато он то и намерно саопштава да и читалац из отачаства то сазна. И овај незапажени и недовољно размотрени податак о идентитету уметничког стваралаштва Доментијановог отачаства

дао наопаки смисао Доментијановог казивања. Ни он није могао замислити свога светитеља као сатрудника царских мајстора.

⁸² С. Радојчић, *нав. дело*, 39; М. Кашанин, *нав. дело*, 175; М. Ђоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 293; В. Ђурић, *нав. дело*, 245, који чак истиче: „Доментијан тврди да је (Сава I — Р.Н.) поручивао дела за време свог боравка у Цариграду код царских мајстора“.

⁸³ Ђ. Даничић, *нав. дело*, 290—291.

⁸⁴ Л. Мирковић, *нав. дело*, 187.

незаобилазан је кад се настоји сагледати смисао и значај поруке светог Саве о нашем језику.

У својој умној и узвишеној причи о художественој послености и подвижништву првог српског архиепископа, Саве I, или, боље рећи, у светом и часном узвраћању нежности и поштовања ученика који је имао ту срећу да крај свог учитеља проведе много година и да од њега научи да постане врстан посленик ума и срца — да и он као његов просветитељ створи дело којим ће приступити ранијим великанима свога отачаства, „да буде сладак сољу нашег језика“ — Доментијан ће пружити поуздану основу да се трага за истинитим путем у расветљавању и тумачењу старе српске уметности и спознавању свете дубине њених векова.⁸⁵

⁸⁵ Аутор је дужан да на крају свога рада изрази дубоку захвалност проф. Богољубу Ћирковићу, управнику Патријаршијске библиотеке у Београду, за све сугестије приликом саветовања с њим око свога превода свих старосрпских текстова из Доментијановог дела, посебно о „работама“ светог Саве са особним људима који једу купљени хлеб, о његовим подвизима када „у свем све беше“, о Жичи, и о раду светог Саве у Цариграду на изради светих потреба са царским мајсторима. Аутор је дошао до уверења да су преводи наведених Доментијанових старосрпских текстова код Лазара Мирковића сасвим исправни, па их је зато и наводио. Аутор је консултовао и бугарског слависту Божицара Рајкова, из Софије, који је био на студијском раду у Патријаршијској библиотеци, и који му је љубазно својеручно исписао превод реченице која се односи на светог Саву и царске мајсторе у Цариграду. Његов превод гласи:

„И тук пребиваше, извршвајки светите потреби с (заедно с) царските мајстори“. Аутор се топло захваљује уваженом бугарском слависти.

A propos de l'activité artistique de Saint Sava d'après
l'oeuvre littéraire de Domentian

RADOMIR NIKOLIĆ

La personnalité de saint Sava, telle qu'elle est présentée dans l'oeuvre que Domentian écrivit en 1254 sous le titre de «la Vie et les actes héroïques de notre saint père et maître théophore de tous les pays serbes et maritimes, l'archevêque Sava» a fait l'objet de nombreuses études. Cependant, comme les auteurs de ces études n'on' pas traité avec une attention suivie les données fournies par Domentian et pouvant servir de contribution aux considérations sur l'activité artistique de saint Sava, il est indispensable de s'y arrêter. L'exposé de Domentian sur l'activité créatrice de son maître et éducateur est très systématique, cohérent et logique. Dans son récit qui commence par l'entrée de saint Sava au monastère Vatopedi (au Mont Athos) en 1194 et qui se termine par sa mort à Tarnova, en Bulgarie, le 14 janvier 1236, Domentian, tout en décrivant pertinemment et par des mots choisis, appropriés au premier archevêque serbe, les différents événements historiques, communique aussi de précieux détails contenant des informations sur la création artistique de son guide spirituel. Ces données qui jusqu'ici n'ont pas été relevées ou qui n'ont pas été suffisamment analysées permettent de poser plusieurs questions particulièrement importantes pour la connaissance de l'activité artistique de saint Sava:

1. De quoi le jeune moine Sava s'occupait-il au cours de la journée?

2. Quels sont ces personnages singuliers qui mangeaient du pain acheté et avec lesquels saint Sava travaillait et priait pendant des jours entiers?

3. Que signifie la phrase: «... et tout était dans toute chose» et pourquoi des moines venaient-ils de tous les coins du Mont Athos pour demander à saint Sava conseil et aide matérielle, <soit qu'ils eussent l'intention de bâtir, de faire une barque ou quoi que ce soit?

4. L'empereur bulgare, Asen II, donna-t-il à Tarnovo de l'or à saint Sava pour la confection de vases sacrés?

5. Saint Sava, fit-il lui-même la veilleuse qu'il envoya au pape Honoré III?

6. Le monastère Žiča, en tant qu'archevêché, fut-il décoré de fresques peintes par saint Sava, le premier archevêque serbe?

7. Que veut dire le passage suivant: «... et de là il se rendit au centre de la ville (Constantinople), (au monastère dédié) aux Saint-Apôtre André. Et là il resta, faisant (confectionnant) des vases sacrés aux côtés des artisans impériaux?

8. Quelle est la portée du message de saint Sava: «... afin de ne pas laisser à nos prochains

le soin de s'occuper de nous, et si quelqu'un venait à se consacrer aux livres, qu'il se fasse agréable par le sel de notre langue»?

L'auteur de la présente étude a analysé chacune de ces questions et considère que Domentian, biographe de saint Sava, a insisté sur l'universalité artistique de son maître. L'auteur s'est surtout appesenti sur la question №7, à laquelle non seulement on n'avait pas prêté suffisamment attention, mais qu'on avait même interprétée d'une façon erronée. En effet, dans

l'histoire de l'art serbe médiéval on avait toujours prétendu qu'à Constantinople saint Sava commandait des vases sacrés par des artisans impériaux. Selon l'auteur de la présente étude, Domentian dit assez clairement que saint Sava *faisait* des vases sacrés dans les ateliers des artisans impériaux. Par conséquent, le premier archevêque serbe et créateur de la culture nationale serbe ne faisait pas faire des vases sacrés par des artisans impériaux: il était un artiste estimé et il les réalisait lui-même en collaboration avec eux